

ҚАЗАҚСТАНДА 1930 ЖЖ. ЖҮРГІЗІЛГЕН ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ НАУҚАНЫ – КІШІ ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯСЫ

Алия Тоймахановна Сулейменова*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Астана қ. Филиалы (11/5 үй, Қабанбай батыр көшесі, 010017, Астана,
Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші
ғылыми қызметкер <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>.
e-mail: suleimenova1972@mail.ru

*Автор-корреспондент
e-mail: suleimenova1972@mail.ru

Аннотация. *Kіріспе.* Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру барысының тарихы мен мәні кеңестік билік органдары жүргізген саяси-қуғын-сүргіндер саясатының механизмдері көрсетілді. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру үдерісінің себептерін, көлемін, жалпы жүргізілу бағытын, кеңестік билік тарапынан жүргізілген қарапайым шаруаларға қатысты саясатын зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Зерттеудің материалдары ретінде жаңа методологиялық тұрғыдан зерделенген архивтік деректер мен ғылыми ізденістер қарастырылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің отырықшыландыруға қатысты құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. *Нәтижелер.* Қазақ даласында жүргізілген әлеуметтік, экономикалық реформалардың соңы халықтың жаппай қырылып қалуына әкеп соқтырған ашаршылыққа жеткізгендігін архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. *Қорытындылар.* Кіші Қазан революциясының негізгі науқандарының бірі ретінде көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру процесі барысына тарихи баға берілді. Аталған науқандарды жүргізу барысындағы қазақ даласындағы әлеуметтік, экономикалық шығындарға сараптама жасалды.

Кілт сөздер: қазақтар, отырықшыландыру, ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық, Кіші Қазан революциясы, Голощекин

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН:BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Қазақстанда 1930 жж. жүргізілген отырықшыландыру науқаны – Кіші Қазан революциясының әлеуметтік трагедиясы // Отан тарихы. 2025. Т.27. № 1. Б. (қазақ.) DOI:

МРНТИ 03.20.00

КАМПАНИИ ПО ОСЕДАНИЮ, ПРОВЕДЕННЫЕ В 1930 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ - СОЦИАЛЬНЫЕ ТРАГЕДИИ РЕВОЛЮЦИИ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ

Сулейменова* Алия Тоймахановна

**Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане
(д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010017, г. Астана, Республика Казахстан)**

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

***Автор-корреспондент**

e-mail: suleimenova1972@mail.ru

Аннотация. Введение. История и сущность процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств отражены механизмы политико-репрессивной политики, проводимой советскими органами власти. *Цели и задачи исследования.* Изучить причины, объем, общее направление процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств, политику советской власти в отношении простых крестьян. Методы и материалы. В качестве материалов исследования были рассмотрены новые методологически изученные архивные данные и научные изыскания. Проведен анализ архивных данных и опубликованных научных работ. введены в научный оборот документы Центрального Государственного архива РК и Архива Президента РК по теме оседания. Также использовались общенаучные методы (анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция). *Результаты.* Окончание социальных, экономических реформ, проведенных в казахской степи, было пересмотрено с помощью архивных документов и фактологических данных, свидетельствующих о наступлении голода, повлекшего массовую гибель

населения. *Выводы.* В качестве одной из основных кампаний Малой Октябрьской революции была дана историческая оценка хода процесса оседания кочевых и полукочевых хозяйств. Проведена экспертиза социальных, экономических потерь в казахской степи в ходе проведения указанных кампаний.

Ключевые слова: казахи, оседание, коллективизация, кочевое и полукочевое хозяйство, революция Малый Октябрь, Голощекин.

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Кампания оседания в Казахстане в 1930-е годы – социальная трагедия революции Малый Октябрь // История Отечества. 2025. т. 27. № 1. С. (на каз.) DOI:

IRSTI 03.20.00

SETTLEMENT CAMPAIGN IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S – THE SOCIAL TRAGEDY OF THE LITTLE OCTOBER REVOLUTION

Aliya Toymakhanovna Suleimenova*

**Branch in Astana of the Valikhanov Institute of History and Ethnology
(11/5 Kabanbai Batyr str., 010017, Astana c., Republic of Kazakhstan)**

**Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher,
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. e-mail: suleimenova1972@mail.ru**

*** Corresponding author
e-mail: suleimenova1972@mail.ru**

Abstract. Introduction. The history and essence of the settling process of nomadic and semi-nomadic farms reflect the mechanisms of the political and

repressive policy pursued by the Soviet authorities. Goals and objectives of the study. To study the causes, scope, and general direction of the settling of nomadic and semi-nomadic farms, as well as the policy of the Soviet government towards ordinary peasants. *Methods and materials.* New methodologically studied archival data and scientific research were considered as research materials. The analysis of archival data and published scientific papers is carried out. The documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan on the topic of subsidence have been introduced into scientific circulation. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization, induction, deduction) were also used. *Results.* The end of the social and economic reforms carried out in the Kazakh steppe was reviewed with the help of archival documents and factual data indicating the onset of famine, which led to the mass death of the population. *Conclusions.* As one of the main campaigns of the Little October Revolution, a historical assessment of the process of settling of nomadic and semi-nomadic farms was given. An examination of social and economic losses in the Kazakh steppe during these campaigns was carried out.

Keywords: Kazakhs, settlement, collectivization, nomadic and semi-nomadic shaurism, little October Revolution, Goloshchekin

Acknowledgements. the article was prepared in accordance with the plan of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan for the implementation of the fundamental scientific project «Irn:BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full justification».

For citation: Suleymenova A.T. The resettlement campaign carried out in Kazakhstan in the 1930s is a social tragedy of the little October Revolution. // History of the Fatherland. 2024. Vol. 27. p. 4. (Kazakh.) DOI:

Кіріспе. Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық даму барысы егін және мал шаруашылығына тәуелді бағытта жүргізілді. Қазақ даласындағы ежелгі қалалардың өркендеуінде көшпелі өмір салты белгілі бір роль атқарды. Тарих қатпарындағы адамзат қалыптасуының әрбір кезеңі қазақ даласын айналып өтпеді. Көшпелілер өркениеті мен отырықшылық мәдениетінің іздері сайын далада сақталып қалды. Ғұндар, сақтар, түркілер, монғолдар және т. б. көшпелі халықтар әлемді дүр сілкіндірді. Қазақ, қырғыздармен қатар XX ғасырдың басында буряттар, тувалықтар, қалмақтар, алтайлықтар, ноғайлар және т. б. көшпелі халықтардың шаруашылық түрі ұзақ жылдар бойы «экстенсивті жайылымдық көшпелі мал шаруашылығы» деп анықталып келді (Бадмаева).

Қазақ шаруаларымен қатар басқа аумақтардағы өлкелерде отырықшыландыру үдерісі қиындықпен өткізілгені белгілі. «Көптеген

климаты ыстық және құрғақ болып келетін көшпелі ауылдарда әлеуметтік-экономикалық қайта құрылымдардың қозғаушы күшіне айналуы тиіс деп ойлаған билік көшпелілерді шұғыл түрде отырықшы тәртіпке көшуін қолға алды. Бірақ бұл үрдіс малдың жағдайымен киіз үйлерін кез-келген уақытта жинап алып көшіп-қонуға үйренген шаруалар үшін ауыр әрі күрделі жағдайда өтті» (Бадмаева).

Мақаланың өзектілігі кеңестік және тәуелсіздік кезеңінде жарияланған ғылыми еңбектерде әр түрлі сипатта және түрлі бағытта зерттеу нысанына айналған отырықшылыққа көшу үдерісін жаңа көзқараста пайымдау. Қазақстандағы XX ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшылыққа күштеп көшіру билік басына келген Ф.И. Голощекиннің «Кіші Қазан» революциясының бір тармағы ретінде қарастырылды.

Жұмыстың жаңалығы – айтылған мәселелерді жаңа архивтік дереккөздер мен жарияланған материалдарға сүйене отырып, жан-жақты, терең зерттеу. Біріншіден, Ресейдің мал шаруашылығымен айналысатын өңірлерінің бірі болып табылатын қазақ жерінде ауыл шаруашылығын толық ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру қалай жүргізілді? Кеңестік биліктің бұл бастамасы өлкедегі негізгі сала болып табылатын мал шаруашылығының дамуына қалай әсер етті? Екіншіден, осы жаңғырту жобасын жүзеге асыруда республика өңірлеріндегі кеңестік атқару және шаруашылық органдары қандай қиыншылықтар мен кедергілерге тап болды, үшіншіден, кешегі көшпелілердің отырықшы өмір салтына көшуіндегі кеңестік тәжірибенің нәтижелері халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына қалай әсер етті? Аталған кезеңдегі ел тұрғындарының тұрмыс-тіршілігін басқарған қазақ шаруаларының экономикалық әл-ауқаты негізінен жеке шаруашылық және көшпелі өмір салтының ерекшеліктері есепке алынды ма? Зерттеу жұмысының жаңалығы Қазақстанда 1930 жылдары жүргізілген отырықшыландыру науқаны БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин бастаған Кіші Қазан революциясының әлеуметтік трагедиясы ретінде қарастырылуы бүгінгі күн талабына қойылып отырған мәселе.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі болды. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Мақалада жарияланған мәліметтер дереккөздерге, әлеуметтік-экономикалық мәселелерге қатысты елеулі еңбектерге сүйенеді. Кеңестік кезеңдегі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың отырықшыландырылуы тарихына қатысты зерттеу еңбектер сыни тұрғыдан қарастырылды. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік комитетінің № 141 қорының 1930–1932-жылдардағы істері, ҚазАКСР ХКК жанындағы

Көшпелілерді отырықшыландыру және шаруашылық орналастыру жөніндегі комитетінің № 1179-қорының 1930–1935-жылдардағы істері, ҚазАКСР Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариатының № 44-қорындағы 1930–1933-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды.

Нәтижелер. Қазақстандағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруаларды отырықшыландыру үдерісін зерделеу барысында кеңестік кезеңде және тәуелсіздік тұсында жарияланған еңбектер ғылыми талдау нысанына алды. Орта Азия республикаларындағы аграрлық саясат, ауыл шаруашылығының социалистік қайта құрылуы, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшылыққа көшіру барысындағы Коммунистік (большевиктер) партияның қызметі, Қазақстан ауыл шаруашылығындағы «қанаушы таптарды» және жекешелер қожалықтарын жою тақырыптарына қатысты ғылыми, ғылыми көпшілік әдебиеттерді ғылыми-зерттеушілік мақсатта сарапталды.

1924 жылы РКФСР ОАК қабылдаған актіден бастау алған отырықшыландыру жұмысы кеңестік аумақтарда жүзеге асырыла бастады. Қазақстанда бұл үдеріс 1930 жылы ұжымдастыру жұмысымен қатарласа жүргізілді. Ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік даму, тұрмыстық қалып бірнеше жылдар көлемінде айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Қазақстан аумағы отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға бөлінді.

РСФСР аумағында бірінші бесжылдық кезеңінде 700 мыңнан астам көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық есепке алынған. Ал оның 70 пайыздан астамы Қазақстанның үлесіне тиді, Қырғызстанда 82 000, ал қалған бөлігі Бурятия, Монғолия, Таулы-Алтай автономиялық облысы, сонымен қатар Қалмақ елі мен Қара-Қалпақ өлкесіне тиесілі болды.

Қазақ мерзімді баспасөзінде отырықшыландыру, жерді, егістікті қайта бөлу, ұжымдастыру, кеңестендіру және т. б. науқандар жайлы пікірталастар мен мақалалар жиі жарияланып тұрды. «1924 жылғы 17 сәуірде БОАК пен РКФСР ХКК «Қырғыз (Қазақ) АКСР-інің көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа көшетін халқын жерге орналастыру туралы ережені» бекіткен болатын. Осы ережеге сәйкес отырықшылыққа көшетін кедей шаруаларға біршама жеңілдіктер жасалды. Ең бастысы, оларға он жыл ішінде төлейтін несие беріліп, бес жылға дейін барлық салық түрінен босатылды. Жер дауына байланысты жайттар заңды түрде қарастырыла бастады. Алайда жер мәселесінде әлі де болса келеңсіздіктер туындап отырды. Бұрындары патша үкіметі «қазақ халқы егінмен айналыспайды, оларға мал бағуға құмды жерлер де жарайды» деген желеумен қазақтарды құмға, тасқа, сор жерге айдап шығарып, егіске жарамды жерлерді қоныстанушы орыс шаруаларына бөліп берсе, Кеңес өкіметі жылдары жергілікті әкімшілікпен келісіп тәуір жерлерді ақшасы барлар алып, кедей шаруалар сол құмдақ жерлерге баруға мәжбүр болған. Бұл туралы «Еңбекші қазақ» газеті ашық түрде жазды» деп көрсетеді (Смағұлова, 2011: 204).

1930–1932 жылдары 243 мың көшпелі шаруашылық отырықшылыққа көшірілді. Зерттеуші Жаманқұлов аталған жылдары жарияланған Е. Ерназаровтың баяндамасы мен «Народное хозяйство Казахстана» журналына шыққан мақалаларға сілтеме жасай отырып, 1931 жылы отырықшылануы тиіс шаруашылықтарға 38 млн сом, оның 23 млн сом тұрғын үй құрылысына жұмсалғандығы жайында атап өтеді. «Үш жылда 24106 үй салынды, 1933 жылы 55800 үй жөнделді, 1934 жылы 16943 жөнделген үйге орналасты. Одан басқа 1933 жылы 4600, ал 1934 жылы 1318 үй салынды» деп көрсетеді (Жаманқұлов, 1969: 24).

Кеңестер Одағында жүргізілген отырықшыландыру жұмысы тек Қазақстанмен ғана шектелген жоқ. Республикаға көршілес аумақтарда жүргізілген отырықшыландыру науқаны жайында ғылыми еңбектер сарапқа салынды. Зерттеуші Ж. Таңатарова Қазақстанның батыс өңірінде жүргізілген отырықшыландыру жұмыстарының жүргізілуін көршілес Қалмақ облысымен салыстыра зерттеді. Қалмақ елінің архивтерінен Қазақстанға қатысты деректерді таппағанымен, аталған жұмыстардың өте ұқсас жағдайда жүзеге асырылғандығын атап өтеді (Таңатарова, 1999: 32).

Қалмақ жеріндегі отырықшыландыру үдерісі жайлы «Орталық органдардың бастамасымен қолға алынған көшпелі қалмақ халқының жаппай отырықшылануының жеделдетілген үдерісін тарих ғылымы әлі толық зерттеген жоқ, бұл қомақты қаржы ресурстарын және көшпелілер психологиясын түбегейлі өзгертуді талап етті» деп көрсетілді (Бадмаева, 2023: 68).

Көршілес қырғыз жеріндегі отырықшыландыру процесіне қатысты М. Сахаровтың көрсетуінше «Бұрын көшпелі өмір сүрген шаруаларды отырықшыландыру Кеңестер Одағының бірқатар республикаларында бірінші бесжылдықта алға қойылған ірі көлемдегі міндеттер қатарына» жатқызылды (Сахаров, 1934: 5).

Кеңестердің Бүкілқазақ VIII съезінде сөйлеген сөзінде Е. Ерназаров: «... қазақ еңбекшілерінің отырықшылыққа көшірілуі кедейлерді байдың саяси және экономикалық ықпалынан босатуға, оны колхозға ұйымдастыруға, кедей мен орта шаруаның материалдық жағдайын түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді» деп атап өтті (Ерназаров, 1931: 4).

Отырықшыландыру процесін іске асыру сан түрлі бағытта жүргізілгендігін фактологиялық дереккөздер мен ғылыми зерттеу еңбектері жан-жақты көрсетеді. Атап айтқанда: Қазақ АКСР ОАК II сессиясында белгіленген БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің шешімдерін жүзеге асыру бойынша кеңес қоғамының кезекті міндеттері туралы баяндаманың тезисінде көрсетілгендей: «отырықшы өмір түріне көшу қазақ шаруашылығының табысын көтереді және отырықшылыққа көшуге байланысты жүргізілген құрылысқа салынған барлық шығын жабылатын болады. Көшпелі өмірден отырықшылыққа көшу қазақ әйелін ауыр жұмыстың бірқатарынан босатады, көшіп-қону барысындағы оның мойнына ілінген азапты жұмысын азайтуға мүмкіндік береді» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3532-іс. 49–56-п.).

Қазақстандағы ауылдардың XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ауыр ахуалын сипаттайтын құжатты жинақтарды зерделеу барысында, аталған мәселенің мақсаты мен міндеттерін, зардаптарын жан-жақты саралау үшін әлі де болса терең әрі көлемді етіп қарастыру қажеттігі айқындалды. «Трагедия казахского аула» атты құжаттар жинағына енгізілген деректер аталған кезеңдегі мемлекеттік биліктің тұрғындарға қарсы жазалау-қуғындау саясатының үдегендігі жайында баяндайды. Тарихшы ғалым Қ. Алдажұманов қазақ даласындағы ұжымдастыру науқанының КСРО-ның Солтүстік Кавказ, Украина, Еділ жағалауы және басқа да аумақтарында өткен ашаршылық, ұжымдастыру науқанының жүргізілуімен байланыстыра отырып, оның зардаптарын атап өтеді. Бұл тақырыптың ұзақ жылдар бойы КОКП мен кеңестік тоталитарлық мемлекеттің құпиясы болғандығын атап өтеді. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру деп аталатын жағдайға көшіру қаржыны желге шашқанмен бірдей болды. Ғалым Қ. Алдажұманов «көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық (тұрғын)» анықтамасының өзін анахронизм екендігін көрсете отырып, күштеп ұжымдастыру науқанының көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру жұмысымен астаса жүргізілгендігін атап өтті.

Мемлекеттік басқару билігін қолға алған кеңестік билік органдары алғашқы жылдары жүргізген әлеуметтік-экономикалық реформаларының сәтсіз қадамдарын қазақ халқының көшпелі және жартылай көшпелі жағдайының кесірінен қасіретке алып келді деп түсіндіргісі келді. Қазақ ауылының жағдайын бағалаудағы евроцентристік тұрғы кеңестік және шетелдік тарихнамада кеңінен орнықты және қазіргі заманғы зерттеулерде де басымдық танытып келеді. Осылай ыңғайлы болды. Дәстүрлі мал шаруашылығын жүргізу әдістері қазіргі таңда да қолданылып келеді және ол «мал соңынан көшіп жүру» дегенді білдірмейді. Қазақ шаруаларының басым бөлігінің көшіп-қону аймағы 10–30 шақырымды қамтитындықтан оларды көшпелі деп атау да орынсыз болар еді. Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық тарихының объективтілігін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін жаңа көзқарастың талап етілетіндігін атап өте отырып ұжымдастыру қарсаңындағы және оның жүргізілу кезеңіндегі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың жағдайын, сонымен қатар Отырықшыландыру комитеті сияқты органдардың қызметін зерделеу қажет деп қорытындылайды (Трагедия казахского аула, 2013: 5).

Ұжымдастыру науқанын Ф.И. Голощекин қазақ қоғамын трансформациялаудың жан-жақты жоспарының катализаторы ретінде қарастырғандығын зерттеуші И. Огайон атап өтеді. Олардың қатарында отырықшыландыру, дәнді дақылдар шаруашылығына өту, рулық байланыстырдың жүйесін бұзу сияқты жоспар алға қойылды деп көрсетеді. Отырықшыландыру мен рулық биліктің бұзылуының арасындағы іс жүзіндегі нақты байланыстардың Қазақ өлкелік комитетінің седентаризация бағдарламасы мен жобалары бұл науқанның басты стратегиясын айқындап

береді. Ол жалпыхалықтық отырықшыландыру, көшпелілер мен жартылай көшпелілердің жылдамдығы (мобильность), халықтың саяси құрылымына бағыну саясатына ғана емес, сонымен қатар экономикалық негізі болып табылатын мал шаруашылығы мен саяси билігі ретіндегі рулық құрылымды жою жолымен қоғамды радикалды түрде трансформациялау көзделді деп қорытындылайды (Огайон, 2009: 104). Қазақ даласының дәстүрлі ежелгі ғасырлардан қалыптасқан рулық құрылымын бұзу және отырықшыландыруды ұжымдастырумен қатар жүргізу арқылы қазақ қоғамын трансформациялау аграрлық әлемді кеңестендіру жоспарының негізгі құралына айналғандығын көрсетеді (Огайон, 2009: 109).

Зерттеуші С. Смағұлова қазақ мерзімді басылымдарындағы жарияланымдарды сараптай келе «халықтың күрделі өзгерістерге мүлдем дайындығының жоқтығына қарамай, өлкелік партия мен үкімет заң орындарының қолдауы нәтижесінде шаруаларды отырықшылыққа көшіруде күш қолдануға ашық бағыт алды» деп атап өтеді. Сонымен қатар «ауылшаруашылығының барысы, тәркілеу мен ұжымдастыру ісінің барынша өріс алуы, ұжымдастырудың әдістері мен жолдары, бұрынғы бай-кулак тап өкілдерінің қарсылық барысы мен оларға қарсы жүргізілген іс-шаралар, колхоз, совхозға тарту, көшпелі аудандарды отырықшылыққа айналдыру, жерге отырықшыландыру, мәшине-трактор станцияларын құру барысы кеңес идеологиясымен берік қаруланған партия [коммунистер] басшылығымен жүзеге асырылып жатқандығын ашық жазды» (Смағұлова, 2011: 242).

БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросының «Қазақ халқын отырықшыландыру туралы» 1929 жылғы 12 наурыздағы хаттамасында: «Жер бөлу нормаларын дайындауға, жер-су реформасы мәселелерін әзірлеуге, Жер ісі халық комиссариаты жергілікті халықтың отырықшылық жағдайына көшуіне байланысты мәселелер бойынша Өлкелік комитеттің жоспарында белгіленген мерзімде негізделген баяндамалар дайындай алмайтындығын ескере отырып, Жер ісі халық комиссариатына дайындау мерзімін 1929 жылдың тамызына дейін ұзартуды ұсынады» деп көрсетті. Сонымен қатар төмендегідей ұсыныстарды жасады:

Біріншіден, «Қолда бар материалдар негізінде өлкелік комитетке мынадай мәселелер бойынша әзірленген қорытындылар беру: а) аудандар бойынша көшпелі жолдар мен радиустардың өзгеруі; б) отырықшылыққа көшкен шаруашылықтар саны; в) әртүрлі аудандардағы отырықшыландыру қарқыны (отырықшыландыру ошақтары); г) отырықшылыққа көшкен және қазірдің өзінде отырықшы шаруашылықтардың экономикалық сипаттамалары (отырықшыландыру белгілері); д) отырықшылану себебі; е) жүргізілген реформаның отырықшыландыру жағдайына көшкен халықтың шаруашылығының дамуына әсері».

Екіншіден, «Отырықшыландыру процесінің сипаттамалары бойынша неғұрлым толық материалдар (1926 ж. демографиялық санақ бойынша қосымша формулярлар және 1926 ж. қазақ ауылын зерттеу материалдары) қазіргі уақытта Қазақ статистика басқармасында аяқталмаған өңдеу

сатысында тұрғанын ескере отырып, Қазақ статистика басқармасына оларды өңдеуді тез арада аяқтауды ұсыну, әзірлеу бағдарламасын Жер ісі халық комиссариатымен келісу» қажеттігін көрсете отырып ұсыныстар жасалды.

Жер ісі халық комиссариаты мен Қазақ статистика басқармасындағы статистикалық деректерді ескере отырып қойылған мәселелердің орындалуының жеткіліксіз екендігі білініп тұр, Орал, Ақтөбе, Қостанай, Петропавл, Ақмола, Павлодар, Семей, Сырдария және Алматы округтік комитеттеріне отырықшыландыруға қатысты мәселелерді тексеру материалдары шілдеден кешіктірмей берілетіндей етіп, аудандарды таңдап, ұялық зерделеуді жүргізуді тапсырды. Жер ісі халық комиссариаты тексерілетін аудандарды таңдау, тексеру және әзірлеу бағдарламаларын дайындап, бір аптаның ішінде Қазақ өлкелік комитетіне ұсыну қажеттігі айтылды («Совершенно секретно», 2021: 136, 137).

БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросы мәжілісінің 1929 жылғы 6 қарашадағы хаттамасы «Қазақ шаруаларын отырықшыландыру туралы» баяндамасы жөніндегі қарарын бекіту туралы шешім қабылдады. Төрағасы Ф. Голощекин мен хатшы Ряднин қол қойған құпия құжатта жер ісін дамытуға мүмкін болатын барлық аудандарда қазақ шаруаларын отырықшыландыру Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы жуық арадағы міндетіне жататындығын атап көрсетті. «... отырықшыландыру партияның Қазақстандағы ұлттық саясатының ең үлкен жетістігі болып табылады, өйткені ол нақты ұлттық теңсіздікті жоюға ықпал етеді және кейбір жерлерде сақталған ұлттық алауыздықтың бірқатар алғышарттарын жояды. Отырықшыландыру рулық байланыстардың қалдықтарын жоюға жағдай жасайды және ауылдағы байларға аяуыз соққы береді, оны көшпелі шаруашылықтан туындайтын кедейлікті пайдалану мүмкіндіктерінен айырады. Осының салдарынан отырықшыландыру үдерісінің өзі шиеленіскен таптық күреспен қатар жүретін болады және отырықшыландыру ісіне әсіресе осы іс-шарамен көшпенділердің еңбекшілерін одан әрі пайдалану мүмкіндіктеріне айтарлықтай нұқсан келтірілетін байлар қарсы тұратын болады; б) шаруашылықтың отырықшы нысандарына көшу де қазақ халқының жылдам мәдени өсуі үшін негіз болып табылады. Тек толық отырықшы жағдайда ғана қазақтарға мәдени-ағартушылық, агро-өндірістік және басқа да іс-шаралармен қалыпты қызмет көрсету мүмкін болады. Отырықшыландыру жұмысында Колхоз Одағының жүйесі ерекше рөл атқаруы керек. Отырықшыландыру проблемасы кең қоғамдық пысықтауға және бұқарада танымал етуге шығарылуы керек. Сондықтан, отырықшыландыру жөніндегі ведомстволық іс-шаралар жоспарларын құрумен және оларды жүзеге асыруға дайындаумен бір мезгілде Қазақ өлкелік комитеті бюросы ауылдағы қазақ халқының шаруашылығының және тұрмысының жаңа нысандарына көшу үшін жергілікті жерлерде барынша үгіт-насихат науқанын ашуды кейінге қалдырмай, қоршаған орта комитеттеріне ұсынады. Осы мақсатта әр округте ең жақсы партиялық күш жұмылдырылуы керек. Науқанды басқару үшін аудандарға жауапты округ қызметкерлері жіберілуі керек. Бұл науқанға ең

белсенді қатысуды аймақтық және жергілікті баспасөз хабарлап отыруы керек. Науқан тек отырықшыландырылатын аудандарының қазақ халқын ғана емес, сонымен бірге көршілес орыс халқын да қамтуы керек, олардың арасында, әсіресе оның ұжымдастырылған бөлігі арасында, колхоздарына қамқорлықты (совхоздар, колхоздар) қабылдау үшін үгіт-насихат кеңінен жүргізілуі керек.

Отырықшыландыру бойынша жұмысқа нақты мазмұн беру үшін Қазақ өлкелік комитетінің бюросы осы жұмысқа тартылатын әрбір Орталық органның: а) осы мәселеге назар аудару және оны алдын ала пысықтау қажеттігі жөнінде дереу орындарға тиісті директивалық нұсқаулар беруі қажет деп есептейді; б) екі ай мерзімде, яғни 1930 жылдың 1 қаңтарына қарай 1929/30 жылдарға арналған нақтыланған сметалық жорамалдармен отырықшыландыру жөніндегі іс-шаралардың операциялық жоспары ұсынылды және бесжылдыққа тиісті бақылау цифрлары белгіленді; в) сол мерзім ішінде жергілікті жерлерде отырықшыландыру бойынша жұмысты практикалық жүргізуге техникалық нұсқаулықтар жасалды. Аудандық органдардың 1929/30 операциялық жоспарлары орталыққа 1930 жылдың 1 наурызынан кешіктірілмей ұсынылуы керек» деген талап қойды («Совершенно секретно», 2021: 172,176).

Билік басындағылар жүргізілетін жұмыстарды жан-жақты құжат жүзінде нақтылап бергенімен, жұмыстың жүз пайыз орындалуы ақсап жатты. Жұмысшы шаруа инспекциясының бастығы Богдановтың атына жазылған ауыл шаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтың 1930 жылғы 10 маусымда жазған баяндама жазбасы біраз олқылықтардың бетін ашып береді. Құжат 1930 жылға арналған көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшыландыру жөніндегі практикалық іс-шаралардың орындалуын бақылау мәселесі бойынша деректерді көрсетеді.

Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру жөніндегі іс-шаралар туралы Қазақ Орталық атқару комитетінің қаулысының орындалуын тексеру туралы ағымдағы жылғы 14 сәуірдегі аудандық бақылау комиссиясы мен аудандық бақылау инспекциясы Халық комиссариатының алқасы төралқасының біріккен мәжілісінің қаулысын орындау барысы тексерілген. Күсепқалиев тексеруінің қорытындысын төмендегіше белгілеп көрсетеді:

«Отырықшылық жағдайына көшірілген шаруа қожалықтарының контингенті бойынша» деп ерекшелеп қарастыра отырып аталған кезеңдегі орын алған олқылықтар мен кемшіліктерге тоқталады. «Қазіргі уақытта Халық Комиссарлары Кеңесі ағымдағы жылғы 19 наурызда қабылдаған отырықшыландыру шаруашылықтардың контингенті шындыққа сәйкес келмейтіні және қабылданған аудандардағы отырықшыландыру тиіс халықтың аумағының дайындалмауы және осы аудандарға қатысты жер органдарының қарамағында кез келген жоспарлы-экономикалық материалдардың болмауы себебінен біршама нақтылауды талап ететіні анықталды.

Жер ісі халық комиссариаты Батпаққара, Торғай (бір бөлігі), Қостанай округінің Наурызым сияқты бірнеше аудандарды алып тастауы керек.

Отырықшыланатын шаруашылықтың санын қайта топтастыру қарастырылған болатын. Атап айтқанда Ақтөбе округінде 10 415 шаруашылықтың орнына 11 356 шаруашылық, Петропавлда 19 мыңның орнына 22 мың, Семейде 6 473 шаруашылықтың орнына 4382, Қарқаралыда 2500 шаруашылықтың орнына 300 шаруашылық, Қостанайда 21350 шаруашылықтың орнына 13000 болуы тиіс еді. Бұл жағдай аудандардың механикалық түрде жоспарланғанын көрсетеді. Жер ісі халық комиссариатының тарапынан отырықшыландыру сияқты үлкен саяси іс-шараға қатысты қылмыстық немқұрайлылық пен салғырттыққа жол бергендігі үшін айыптау қажет, ал Отырықшыландыру жөніндегі комитет орын алған кемшілік жайында өтірік ақпарат берді» (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-п.).

Аталған есепте мекемелер мен ұйымдардың да жұмысына сын айтылған. Коопхлебсоюз ұйымы көлікпен жабдықтауға 3 120 мың сом жоспарласа, Жер ісі халық комиссариатының Машиналандыру бөлімі оны 4 197 мың сомға жобалайды, Крайколхозсоюз өзінің операциялық қаржылық жоспарымен бұл соманы 4 569 мың сомға көтереді. Отырықшыланатын шаруашылықтарды көлікпен нақты жабдықтауды жоғарыда аталған үш мекеменің бірі де білмейді.

Агроқызмет көрсету мәселелерінде Жер ісі халық комиссариаты өз жоспарында 1860 шаруашылыққа бір агроном мен 2 көмекшіге қызмет көрсету есебіне сүйене отырып, отырықшылану аудандары үшін 144 бірлік агроқұрылымды жоспарлайды Коопхлебсоюз бір агроном мен 4 агротехниктің 15 мың гектарға қызмет көрсетуіне сүйене отырып, 63 бірлік белгілейді. Колхоз одағының жоспары бойынша отырықшыландыру аудандары әр пунктке бірлік есебінен 98 агро персоналды қажет етеді. Комитеттің өндірістік жоспарына келетін болсақ, ол отырықшылану аудандарының әрқайсысына 3 бірлік, барлығы 75 бірлік жеткілікті деп санайды».

Отырықшыландыру жұмысымен айналысатын мекемелерде мал қораларын салу үшін қажетті қарджыландыруға байланысты әр түрлі мәліметтер береді. Жер ісі халық комиссариаты – 4 792, 4 мың сом Өлкелік колхоз одағы (Крайколхозсоюз) – 4.439, 8 мың сом, Отырықшыландыру комитеті бұл құрылыстың құнын 2 782 0 мың сом деп белгілейді. Тұрғын үй құрылысына Халық Комиссариаты 12 660 сом, Өлкелік колхоз одағы 9 928 сомды жеткілікті деп санайды. Мұндай алшақтық операциялық-өндірістік жоспардың барлық басқа бөлімдерінде де бар. Бұл жағдайды отырықшыландыру мәселесіне мүлдем қылмыстық көзқарас деп санау керек. Нәтижесінде қазақ халқын отырықшыландыру жұмыстарының жеткілікті деңгейде жүргізілуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Ведомстволарды жоспарлаудағы келіспеушіліктер мен түсінбеушіліктер туралы Отырықшыландыру комитеті білмеді және көрмеді деп нақты айту керек, ал жекелеген ведомстволардың жұмыс жоспары түріндегі ұсынылған материалдары қазынашылық бойынша мөр басылады және нәтижесінде барлық ведомстволар желісі бойынша нақты немесе болжалды практикалық нұсқалардың жоқтығын айтпағанда, жергілікті жерлерде әртүрлі сандар пайда

болады осы іс-шараларды өткізу жолдары туралы нұсқаулар түрленіп беріледі».

Күсепқалиевтің жасаған баяндау жазбасы көптеген кемшіліктердің бетін ашып көрсетеді. Жан-жақты талдау жасалған құжатта Отырықшыландыру комитетінің икемді басшылығының, ведомстволық органдармен байланыстың болмауы нәтижесінде кім не істеп жатқаны, не істегені және не істеу керектігі белгісіз деп көрсетеді. Мекемелердің барлығы отырықшыландыру мәселелерімен айналысқанымен ешнәрсе жасалмаған. Неліктен мұндай позиция құрылды? деп сұрақ қоя отырып, Отырықшыландыру комитеті өз ісімен айналыспайтындықтан, жедел органға және жоспарлаушы және директивалық органға айналды, ведомстволар мен нақты іске жауапты адамдар белгісіз болғандықтан көптеген қарарлар мен шешімдер уақытында жүзеге асырылмайтын болды.

«Артта қалған» көшпелі қазақ шаруашылығын қайта құрудың жоспарлы процесі ретінде отырықшыландыру жұмысы жерге орналастыру, машинамен жабдықтау, тұрғын үй құрылысы, мал қоралары мен ауыл шаруашылығы құрылыстарын салу, мелиоративтік-жол құрылысы, агрономиялық, зоотехникалық, ветеринариялық, мәдени-ағартушылық, медициналық-санитариялық және т. б. қызмет көрсету сияқты бірқатар іс-шаралар кешенімен тығыз байланысты. Бірақ осы уақытқа дейін бұл ұстаным ешкімнің қаперіне кіріп шықпайды, барлық отырықшыландыру жұмыстары жүзеге асырылмай қалу қаупінде екендігін айтып дабыл қағады.

Ауыл шаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтың дайындаған баяндау жазбасынан өңірлерде жүргізілген жұмыстардың мардымсыз, нақты жоспарсыз, қорытындылаушы есепсіз жүргізілгендігі анықталып отыр. Асығыс жасалған жүйесіз жүргізілген іс-шаралар кешені жергілікті тұрғындардың талайсыз тағдырына себепші болды (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-п.)

Тексеру цифрларына түсіндірме ескертуде 1931 жылы елді мекендерде тұтыну кооперациясының дамуына қатысты мынадай жоспарлар жасалған. КАССР халық шаруашылығының бесжылдық жоспарында 576 мың шаруашылықтың жалпы санының 384 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшы өмірге көшіру көзделген. Сонымен бірге отырықшы өмірге көшкен кезде жаңа қоныстардың қалыптасуымен толық ұжымдастыру болжанады (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 451-іс. 2–5-п.).

ХКК жанындағы Отырықшыландыру комитеті төрағасының орынбасары Н. Сырғабеков пен жауапты орындаушы Семерскийдің ХКК төрағасы О. Исаевтың атына жолдаған есебінде отырықшыландыруға қатысты жұмыстарда орын алған кемшіліктер талданып, тиісті шара қолдануды сұрайды. «Отырықшы қазақ халқын өнеркәсіпке, көлікке және совхоз құрылысына тарту жұмыстарын жер-жерде іс жүзіне асыруды нақтылау үшін Отырықшыландыру комитеті Орталық Халық шаруашылығы кеңесінен, Түрксіб басқармасынан және совхоз жүйелерінің өлкелік кеңселерінен отырықшыландыру жоспарларының орындалуы туралы ақпарат алу үшін

мәліметтер сұратты. Комитетке келіп түскен материалдар бұл ұйымдардың барлығында отырықшыландыру мәселесіне аса мән берілмейтінін көрсетеді, өйткені олардың ешбірі жергілікті жерлерде отырықшыландыру жұмысының барысы туралы нақты ешнәрсе білмейді». Отырықшыландыру жөніндегі жұмыстарға салғырттықпен қарау және тәжірибеде саяси маңызға ие болатын жұмысқа мән бермеу элементтерін көрсету деп есептей отырып, басшыларға жаза қолданып, қажетті қорытынды жасауды сұрайды (ҚР ОМА.1179-қ. 1-т. 2-іс. 60-п.).

1930 жылғы 10 тамыздағы Қазақ АКСР МСББ (ОГПУ) Уәкілетті Өкілдігінің БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті мен Жұмысшы-бақылау инспекциясы Халық комиссариатының атына жолдаған Қарқаралы округіндегі отырықшыландыру жөніндегі жұмыстардағы кемшіліктер туралы аса құпия түрде жолдаған мәліметінде төмендегідей деректер келтіріледі. «Қарқаралы ауданына отырықшыландыру жұмыстары барысында ақпарат ретінде бірқатар келеңсіз фактілер тіркелді. Округтік ұйымдарда отырықшыландыруға дайындық жұмыстары жүргізілмегені айтылды. Отырықшыландыру учаскелері мәселесі пысықталмаған, нәтижесінде таңдап алынған отырықшыландыру орындары сараптамасыз қалды. Өткен жылы Шұбартау ауданында, Бақанастағы 1500 гектар аумақта мелиоративтік жұмыстар жүргізілді. Суару құрылыстары әлі күнге дейін пайдаланылмайды және отырықшыландыру орындарының мәселесін пысықтау кезінде ескерілмейді. Отырықшыландыру жоспарланған бірқатар жерлерде құрылыс материалдары, жұмыс күші, азық-түлік жетіспеуінен құрылыс жұмыстары тоқтап тұр. Жерді қалпына келтіру жұмыстары бұзылуда. Оның басты себептерінің бірі – Округтік жер басқармасының жер-жердегі материалдық базасы мен алғышарттарын іздеп таппауынан туындап отыр. Балқаш және Берқара [Берікқара] аудандарында 11 мал шаруашылығы фермасының, 2 астық сақтау қоймасының, 2 машина сарайының, 2 ұстахананың және 1 ауыл шаруашылығы орталығының құрылыс жұмыстары жоспардағыдан алшақтап отыр. Дайындық-түсіндіру жұмыстары жүргізілмегендіктен тұрғындар қ отырықшыландыруға дайын емес. Егістік немесе шабындық жерлер қарастырылмаған; Балқаш ауданы № 8 ауылда бай туыстардың ықпалымен 108 колхозшы шабындық пен егістік жердің жоқтығын айтып, отырықшыландырудан бас тартты. Халыққа теріс ықпал жасағандарды оқшаулағаннан кейін колхоз отырықшы өмір салтына көшу туралы қаулы шығарды. Берқара [Берікқара] ауданында тұрғындардың отырықшылыққа көшу үрдісінің ауыртпалығы байқалады. Түрлі ауылдарда отырықшылыққа көшуге ниет білдірген 973 шаруашылық бар» деп көрсетілді (Саяси қуғын-сүргін, 2022: 166).

Ресейдегі деревняның кеңестік бағытта қалыптастырылуы жайында жазылған құжаттар жинағында көрсетілген жәйттер де қазақ даласында жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалардың ұқсастығын, бір бағытта жүргізілгендігін көрсетеді. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру КСРО тарихындағы маңызды оқиға ретінде қарастырылды. Коммунистік

партияның тарапынан бұл кең көлемдегі әлеуметтік инженерияның алғашқы талпынысы және сталиндік жаппай террордың басы болып табылды. Ұжымдастыру дәстүрлі шаруа общинасын және шаруа автономиясының басқа институттарын бұзып оның орнына түрі жағынан ғана социалистік, аграрлық өндірістің мәжбүрлі құрылымын орнатты. Жаңа колхоз жүйесі мемлекетке шаруаларды ауыл шаруашылық өнімдерін міндетті түрде өткізу түріндегі салық салуға және селодағы бюрократиялық үстемдікке негіз салды (Трагедия советской деревни, 1999: 7).

А. Жаманқұловтың еңбегінде көрсетілген Жер ісі жөніндегі Халық комиссариатының 1937 жылы жасаған кестесі отырықшылықтың 1930–1936 жылдары жүргізілгені жайында, аудандар бойынша нақты саны туралы мәлімет береді. Бұл кестеде отырықшылыққа көшкен шаруашылықтардың саны, көшпелі, дақылды, мақта, қызылша шаруашылықтарының әр жылдардағы саны көрсетілген.

№ 1 кесте. Жер ісі жөніндегі Халық комиссариатының отырықшылықландыру барысы туралы 1937 жылы жасаған кестесі
Table number 1. On the progress of settlement of the people's Commissariat for land affairs Table made in 1937

Жылдар	Отырықшылыққа көшкен шаруашылықтардың саны	Аудандар бойынша			
		Көшпелі	Дақылды	Мақта шаруашылығы	Қызылша шаруашылығы
1930	77,4	1,0	76,4	—	—
1931	57,5	22,5	31,8	1,5	1,7
1932	47,7	8,7	34,5	2,0	1,0
1933	11,3	21,0	85,3	4,0	1,0
1934	31,9	5,4	21,4	3,2	1,9
1935	6,0	2,7	-	1,9	1,4
1936	6,9	1,6	1,4	35,	0,4
Барлығы	378,7	62,9	250,8	16,1	8,9

Зерттеуші одан басқа «отырықшылыққа көшпеген 41 мың көшпелі шаруашылық қалған. 1930-жылдардың ортасында көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың отырықшылануы аяқталған жоқ. Ол екінші бесжылдықтың соңына дейін жалғасты» деп атап өтеді (Жаманкулов, 1969: 6).

Қазақ АКСР ХКК жанынан құрылған Отырықшыландыру жөніндегі республикалық комитет өлке бойынша отырықшылыққа көшірілетін шаруашылықтар контингенті мен аудандарын айқындап, сол аудандарда жүргізілетін құрылыс жұмыстарына басшылық ету және жоспарланған қожалықтарды өнеркәсіп органдарына тарту жүктелді. Республикалық

комитеттің жоспары бойынша отырықшыландыру жүргізілетін 34 ауданның 7-і батыс аймақтардан қамтылуы тиіс болды. 1930 жылға жобаланған 84 300 көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың 9877-і Ақтөбе округінде, 1000-ы Гурьев округінде орналастырылуы тиіс болды. Биліктің жоспарсыз, алдын-ала зерделеусіз жүзеге асырған науқанның асығыстығы мен шалағайлығы, бөлінген қаржының мардымсыздығы да аталған науқанның нәтижесіз аяқталуына әкеп соқтырды. Жоғары билік өкілдері мен жергілікті тұрғындар арасындағы қақтығыстар, директивалық нұсқаулардың өңірлерге кеш жеткізілуі, отырықшыландыруы тиіс шаруашылықтардың нақты есебінің болмауы жайындағы архив деректері кеңінен талданады (Таңатарова, 1999: 32).

Отырықшылыққа көшіру барысындағы кемшіліктерді кеңестік кезеңде атап өткен еңбектер де кездесті. «Отырықшылыққа көшкен шаруаларды ұжымдастыру үшін олардың тұрақты жем-шөп базасы, өздерін астықпен қамтитындай егістіктері болуы керек еді: осы шараларды жүзеге асырғанда ғана көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда мал шаруашылығын социалистік жолмен ілгері бастыру мүмкін еді. Отырықшыландыру ауылды әлеуметтік және техника жағынан жаңа жолға түсіріп, қайта құратын жұмыс еді» (Юсупов, 1957: 5).

Отырықшыландыру мен байларды тәркілеу мәселелері жөнінде партия-кеңес қайраткерлері өз пікірлерін білдіріп жатты. О. Исаев, Ұ. Құлымбетов, Е. Ерназаров және т. б. жиындарда, мәжілістерде баяндама ретінде, жарыссөздерге шығып сөйлеу, мерзімді баспасөз беттерінде жариялау арқылы білдірген пікірлері сарапталды. Шаруаларды отырықшылыққа көшіру жұмысы әлі қағаз жүзінде тұрған кезінде-ақ дәстүрлі ата салтын бұзбауды, егіншілік пен мал шаруашылығын қатар алып жүруді ұсынғандар болғандығы белгілі. Қазақ ОАК 5-шақырылымының 3-сессиясының 1926 жылғы 5 желтоқсанда өткен кешкі мәжілісінде Н. Нұрмақовтың баяндамасы бойынша сөйлеген сөзінде С. Меңдешев ауылдағы шаруаларға салынатын салық жөнінде айта келе «мал шаруашылығына баса назар аудару негізсіз, егістік пен өндірісті дамытпай кеңестік халық шаруашылығын дамыту мүмкін еместігіне» назар аудартады. Тікелей экспроприацияға баруға әлі ерте екендігін алға тартты, салық салу жолының дұрыс жүргізілмеуі де қателіктерге соқтыратынын көрсетті. Байларды тәркілеу науқанының алдында сөйлеген сөзінде кеңес қайраткері халықтың негізгі күнкөрісіне айналған дәстүрлі шаруашылығын бұзбай, оларды шаруашылық түрлеріне біріктіруді ұсынды (Сейітқали Меңдешев, 2021: 370, 371).

Ресейлік зерттеуші А. Козлов «Қазақ даласында орын алған қасірет көп жағдайда өлкенің егіншілікпен айналысатын аймақтарына байырғы ұлтты топтастыруды көздеген, ойластырылмаған отырықшыландыру саясатының салдары болды» деп қорытындылайды. «1920-жылдардың басынан бастап республика басшылығының дәйекті түрде жүргізген отырықшыландыру саясаты, жер қорын титулдық ұлт пайдасына қайта бөлу деген желеумен 1929 жылы жаппай ұжымдастыруға көшумен ол күштеп жүзеге асырыла бастады»

деп отырықшыландыру науқанына басқа қырынан баға беруге тырысады. «Ал егер орталық басшылық жағдайға араласпаса, «Қазақстан трагедиясы» бұдан да ауыр болып, оның салдары орны толмас қасіретке алып келуі мүмкін еді» деп атап өтеді (Козлов: 2015).

Осылайша отырықшыландыру идеологиясы большевиктердің басшылығымен қазақтардың дәстүрлі шаруашылық-әлеуметтік тәжірибесін толығымен өзгерту жолымен тығыз байланысты жүргізілді. Қазақ «шаруашылығының» прогрессивті дамуы мал шаруашылығынан егіншілікке немесе әкімшілік бағытталған стационарлық мал шаруашылығына көшуді, сондай-ақ рулық құрылымдардың дәстүрін жоюды ұсынды.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған алғашқы кезеңдерде жүргізілген ғылыми-зерттеулерде отырықшылық қалыпқа түсіру мәселесі жан-жақты сараланды. Шетелдік, отандық зерттеушілер аталған кезеңдегі әлеуметтік, экономикалық, саяси салдарын зерделеуге назар аударды. Зерттеуші Б. Ахметтің пікірінше: «Отырықшыландыру, ең алдымен, қазақтардың көпшілігін жаңа мал шаруашылығы колхоздарына біріктіруді білдіреді, ол үшін ғылыми-техникалық қызметкерлер «социалистік мал шаруашылығы-жайылымдық мал шаруашылығы» деп аталатын будандастыру түрін – теориялық тұрғыдан табын болатын шаруашылық түрін ойлап тапты. Жайылымға шыққан мал соңынан кәсіпқой бақташылар ілесіп жүреді. Ал елді мекеннің қалған тұрғындары өз мекен-жайларында, орнында қалып, шаруашылықтың басқа түрлерімен айналысады. Қоғамдық тепе-теңдікті түбегейлі бұзылды. Рулық топтарды көрсетілген аумақтарға көшіру, ата дәстүрдің сақталуы, ұрпақтар сабақтастығы мен ұлт зердесіне кері әсерін тигізді. Күштеп отырықшыландыру қазақ қоғамы үшін түбегейлі бетбұрыс және белгілі бір дәрежеде мәжбүрлі декультурация болды». Ол қазақтардың көшпелі өмірмен қоштасуына өкініш білдірудің қажеті бар ма деген сауалға жауап іздейді. Көшпеліліктен отырықшылыққа көшу әлемдік өркениеттің бір қырына қол жеткізу екендігін атап өтеді (Ахмет, 2018).

Шетелдік зерттеуші Р. Киндлер қазақ даласындағы отырықшыландыру үдерісін Сталиннің «жоғарыдан жүргізген революциясы» деп атап, толық отырықшылыққа көшу 1935 жылы аяқталды деп көрсетеді. Зерттеуші Ресей, Қазақстан архивтерінің дереккөздері мен жарияланған әдебиеттердегі мәліметтерге сүйене отырып, халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауы отырықшылыққа көшуді жеделдеткендігін атайды. Қолындағы малынан айырылған халық бір жерге тұрақтап отырықшылыққа көшуге мәжбүр болды деп көрсетеді (Киндлер, 2017).

Отырықшыландыру жұмысына баға берілген зерттеу еңбектердің бірінде «Қалай болғанда да, отырықшыландыру ісін біртіндеп, орындалып жатқан шаралар негізінде құрбандықсыз іске асыруға болатын еді. Алайда бұған мүмкіншілік болған жоқ. Себебі индустрияландыру жоспарын орындау шараларына байланысты шұғыл түрде іске асырыла бастаған ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру науқаны бұл эволюциялық жолды бұзып жіберді. Отырықшыландыру жұмысы шаруаларды жаппай

ұжымдастырудың құрамдас бөлігіне айналып, сол негізде іске асырыла бастады» деген қорытындымен келісу қажет (Махмұтов, 2008).

Қорытындылар. Отырықшыландыру үдерісінің басталуы 1930 жылы ресми түрде биліктің заңды актісімен белгіленді. Ресми деректер көрсеткендей бұл үдеріс толығымен 1937 жылы аяқталды деген қорытынды жасалды.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ бұқаралық ақпарат құралдары науқанның барлығы Коммунистік партияның басшылығымен жүзеге асырылып жатқандығын баяндады.

ҚР Президентінің Архиві мен ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі кеңестік билік кезең құжаттары науқанның асығыс жүргізілгендігін, жергілікті жерлерге нұсқаулықтар мен ережелердің, бұйрықтар мен өкімдердің кеш жеткізілуінен уақытында орындалмағандығын көрсетті. 1930 жылы қаңтарда жарияланған үкімет қаулысы жергілікті жерлерге түсіндіріліп, жетемін дегенше көктемгі егіс жұмысының уақыты өтіп кетті. Жаздың ортасында бір ауылға қаз-қатар тізілген киіз үйлер қалашығына жинақталған халық егістік жұмысынан кеш қалды. Үкімет бөлген қаржының игерілмеуі, мал қоралар мен машина-мотор станцияларының салынбауы да бұл жұмыстың есепсіз, жоспарсыз жасалғанын көрсетті.

Қазақстанда XX ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшыландыру науқаны Кіші Қазан революциясының құрамдас бөлігі ретінде әлеуметтік трагедия деп қарастырылуы тиіс.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві.

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві.

Қолданылған әдебиеттер мен декрекөздер:

1. Ахмет, 2018 – Ахмет Б. Пинком – в цивилизацию. Стоит ли сожалеть об уходе казахов от кочевой жизни? 25 августа 2018 г. URL: Новости Центральной Азии на Camonitor.kz. (дата обращения 1 февраля 2025 г.).

2. Бадмаева – Бадмаева Е. Животноводство Калмыкии в природно-климатических условиях региона и переход на оседлость кочевого населения в 1930-е гг. URL: <https://www.nomadic-kalmsu.ru/jour/article/download/95/106>. (қаралған уақыты 30 қаңтар 2025 ж.).

3. Ерназаров, 1931 – Ерназаров Е. Оседание казакского трудящегося кочевого и полукочевого населения (доклад на VIII Всеказакском съезде Советов. Москва-Алма-Ата: ОГИЗ, 1931. 32 с.

4. Жаманкулов, 1969 – Жаманкулов А. Опыт перехода казахских шаруа к оседлости (1917–1937 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. Алма-Ата, 1969. 32 с.

5. Киндлер, 2017 – Киндлер Р. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане. Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. М. Политическая энциклопедия, 2017. 382 с. (История сталинизма) URL: <https://e-history.kz/media/upload/7405/2018/02/22/.pdf> (дата обращения 12.02.2025 г.).

6. Козлов, 2015 – Козлов А.П. Проблемы седентаризации казахского аула в аграрной политике советской власти 1920–1930-х гг. URL: <https://www.gramota.net/article/hss/20151223/pdf> (дата обращения 1.02.2025 г.).

7. Махмұтов, 2008 – Махмұтов С.Қ. Қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшірудегі мемлекет саясаты (XX ғ. 20–30-шы жж.) 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы): Тар. ғыл. канд. дисс. ... автореф. Алматы, 2008. 16 б. URL: https://IE.kz/?page_id=419. (қаралған уақыты 26 қараша 2024 ж.).

8. Огайон, 2009: – Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.). Пер. с франц. А.Т. Ракишева, Сост. Б.М. Сужигов. Алматы: Санат, 2009. 368 с.

9. Сахаров, 1934 – Сахаров М. Оседание кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии. М.: Центральное бюро Краеведения, 1934. 220 с.

10. Саяси қуғын-сүргін, 2022 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. Составители тома: Е.А. Әбіл, С.А. Жакишева, М.М. Козыбаева, А.М. Смагулова. Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 296 с.

11. Сейітқали Меңдешев, 2021 – Сейітқали Меңдешев: құжаттары мен материалдар жинағы – Сейітқали Меңдешев: сборник документов и материалов. Құраст. автор: С.Қ. Шілдебай: Құраст.: А.Б. Ордаханова. Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2021. 590 б.

12. Смағұлова, 2011 – Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20–30 жж.). Алматы: Елтаным баспасы, 2011. 432 б.

13. «Совершенно секретно ...», 2021 – «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сб. док. Т.1. Под общ. ред. К.Е. Кушербаева. Нур-Султан, 2021. 622 с.

14. Таңатарова, 1999 – Таңатарова Ж.Т. Қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру және босқындарды шаруашылықтық орналастыру (Батыс Қазақстан және оған көрші аймақтардың материалдары негізінде (1930–1937 жж.): Тар. ғыл. канд. дисс. ... автореф. Алматы, 1999. 32 б.

15. Трагедия казахского аула, 2013 – Трагедия казахского аула. 1928–1934: сборник документов. Сост. А.С. Зулкашева (ответств.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. Алматы: Раритет, 2013. Т.1. 1928 – апрель 1929. 744 с.

16. Трагедия советской деревни, 1999 – Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. 880 с.

17. Юсупов, 1957 – Юсупов Ш. Көшпелі қазақ шаруашылығын отырықшыландыру (1930–1934 жж.). Алматы: 1957. 260 с.

Sources

CSA RK – Central state archive of the Republic of Kazakhstan.

PA RK – President of the Republic of Kazakhstan.

References

1. Akhmet., 2018 – *Akhmet B. Pinkom – v tsivilizatsiyu. Stoit li sozhalet' ob ukhode kazakhov ot kochevoi zhizni?* [Kick – into civilization. Is it worth regretting the Kazakhs' departure from nomadic life?]. *Novosti Tsentral'noi Azii na Camonitor.kz*. 25 avgusta 2018 g. (accessed February 1, 2025). (In Rus.)

2. Badmaeva – *Badmaeva E. Zhivotnovodstvo Kalmykii v prirodno-klimaticheskikh usloviyakh regiona i perekhod na osedlost' kochevogo naseleniya v 1930-e gg.* [Livestock breeding in Kalmykia in the natural and climatic conditions of the region and the transition to the settlement of the nomadic population in the 1930 s.]. URL: <https://www.nomadic-kalmsu.ru/jour/article/download/95/106>. Qaralğan uaqyty 30 qantar 2025 zh. (accessed january 30, 2025) (In Rus.)

3. Ernazarov, 1931 – *Ernazarov E. – Osedanie kazakskogo trudyashchegosya kochevogo i polukochevogo naseleniya* (doklad na VIII Vsekazakskom s"ezde Sovetov [The settling of the Cossack nomadic and semi-nomadic working population (report at the VIII All-Kazakh Congress of Soviets]. Moskva-Alma-Ata: OGIZ, 1931. 32 p. (In Rus.)

4. Zhamankulov, 1969 – *Zhamankulov A. Opyt perekhoda kazakhskikh sharua k osedlosti (1917–1937 gg.)* [The experience of the transition of the Kazakh Sharua to settlement (1917–1937)]: abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Alma-Ata, 1969. 32 p. (In Rus.)

5. Kindler, 2017 – *Kindler R. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazakhstane* [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. Per. s nem. L. Yu. Pantinoi. Moscow: Political Encyclopedia, 2017. 382 p. URL: <https://e-history.kz/media/upload/7405/2018/02/22/4cb4dd249218e3b37685d64a12cd8d99.pdf> (accessed: February 1, 2025). (In Rus.)

6. Kozlov, 2015 – *Kozlov A.P. Problemy sedentarizatsii kazakhskogo ayla v agrarnoi politike sovetsoi vlasti 1920–1930-kh gg.* [Problems of sedentarization of the Kazakh village in the agrarian policy of the Soviet government in the 1920s and 1930 s.]. URL: <https://www.gramota.net/article/hss20151223/pdf>. (accessed: February 1, 2025). (In Rus.)

7. Makhmutov, 2008 – *Makhmutov S. Q.* Qazaq sharualaryn otyryqshylyqqa koshirudegi memleket sayasaty (XX g. 20-30-shy zhzh.) [State policy in the resettlement of Kazakh peasants (20–30s XX century.)]. 07.00.02 – abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Historical Sciences in the history of the Fatherland (history of the Republic of Kazakhstan). Almaty, 2008. 16 p. URL: https://iie.kz/?page_id=419 (accessed: February 1, 2025). (In Rus.).

8. Ogayon, 2009: – *Ogayon I.* Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. Translated from French by A.T. Rakishev, Comp. by B.M. Uzhikov. Almaty: Sanat, 2009. 368 p. (In Rus.).

9. Sakharov, 1934 – *Sakharov M.* Osedanie kochevykh i polukochevykh khozyaistv Kirgizii. [Settling of nomadic and semi-nomadic farms in Kyrgyzstan]. M.: Tsentral'noe byuro Kraevedeniya, 1934. 220 p. (In Rus.).

10. Seitkali Mendeshev, 2021 – *Seitkali Mendeshev:* quzhattary men materialdar zhinagy – *Seitkali Mendeshev:* sbornik dokumentov i materialov [Seitkali Mendeshev: collection of documents and materials Seitkali Mendeshev: sbornik documents and materials]. Qurast.: A.B. Ordakhanova. Comp. Author: S. K. Shildebay: Comp.: A. B. Ordakhanova. Almaty: Polygraphy-service and K, 2021. 590 p. (In kaz., rus.)

11. Smagulova, 2011 – *Smagulova S.* Qazaq merzimdi baspasozı: shygu tarikhy men derektik manyzy (XX g. 20–30 zhzh.). [Kazakh Periodical Press: history of origin and historical significance (20–30 XX centuries.)]. Almaty: Eltanym publishing house, 2011. 432 p. (In Kaz.)

12. «Sovershenno sekretno»..., 2021 – «*Sovershenno sekretno*»: rassekrechennye normativnye pravovye akty i dokumenty [«Top secret»: declassified regulatory legal acts and documents. Collection of documents]. Sb. dok. T.1. /Pod obshch. red. K.E. Kusherbaeva. Nur-Sultan, 2021. 622 p. (In Rus.).

13. Sayasi qugyn-surgin..., 2022 – Sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiyany materialdary (XX gasyrdyn 20 – 50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody KhKh veka) [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20 – 50 years of the XX century)]. T. 13: Gosudarstvennye akty i dokumenty po nasil'stvennoi kollektivizatsii, prinuditel'nomu osedaniyu, zagotovitel'nyim i drugim politicheskim kampaniyam. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma: E.A. Abil, S.A. Zhakishева, M.M. Kozybaeva, A.M. Smagulova. Pod obshch. red. E.T. Karina. Astana, 2022. 296 p. (In Rus.).

14. Tanatarova, 1999 – *Tanatarova Zh.T.* Qazaq sharualaryn zorlap otyryqshylandyru zhane bosqyndardy sharuashylyqtyq ornalastyru (Batys Qazaqstan zhane ogan korshi aimaqtardyn materialdary negizinde (1930–1937 zhzh.) [Rape resettlement of Kazakh peasants and economic resettlement of refugees (based on materials from western Kazakhstan and neighboring regions (1930–